

КОРАКАЛПОҚ ЛИНГВОМАДАНИЯТИДА “БЎРИ/ҚАШҚИР” КОНЦЕПТИ

Искендерова Елизавета Камалатдиновна

Ажиниёз номидаги НДПИ

Қорақалпоқ тили кафедраси

катта ўқитувчиси

КОНЦЕПЦИЯ "ВОЛК" В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Искандерова Елизавета Камалатдиновна

НДПИ имени Аджинияза

Кафедра каракалпакского языка

старший преподаватель

THE CONCEPT OF THE WOLF IN KARAKALPAK LINGUOCULTURE

Iskenderova Elizaveta Kamalatdinovna

Ajiniyaz State Pedagogical Institute

Department of Karakalpak Language

senior teacher

eliz19@inbox.ru

Аннотация. Мақолада қорақалпоқ тилидаги “бўри/қашқир” зоонимларининг лингвокультурологик таҳлили келтирилган.

Бўри ҳам қашқирнинг табулик, эфемизмлик ўзига хослиги, халқнинг диний бўғимлари билан уйғунлиги ҳақида гап боради. Зооним эфемизмларнинг қорақалпоқ халқининг миллий менталитети, урф-одат, анъаналарида яхлитлиги илмий асосланган. Зооним эфемизмлар таркибида халқнинг тотемистик қарашлари мерос бўлиб, бугунги кунгача ўз ифодасини топган, таърифланган, ўзига хос мисоллар ёрдамида кўрсатилган.

Калит сўзлар: зооним, концепт, ўхшатиш, фразеологизм, лингвокултурология, тотемизм, табу, эфемика, масал, диний эътиқод, лингвомаданий таҳлил.

Аннотация. В статье проводится лингвокультурологический анализ зоонима волк, описывающего значение человек в каракалпакском языке.

Он связан с отождествлением волка и ведьмы, эфемизмом и религиозными верованиями народа. Научно доказано, что зоонимические эфемизмы связаны с национальным менталитетом и обычаями каракалпакского народа. В группе зоонимических эфемизмов наследуются тотемистические установки народа, которые к настоящему времени достигли своих пределов.

Ключевые слова: зооним, концепт, сравнение, фразеологизм, лингвокультура, тотемизм, табу, эфемизм, пословица, религиозное доверие, лингвокультурологический анализ.

Abstract. The article provides a linguocultural analysis of wolf zoonym describing the meaning of man in the Karakalpak language.

It is associated with the identity of wolf and witch, euphemism and religious beliefs of the people. It is scientifically proved that zoonimic euphemisms are connected with the national mentality and customs of the Karakalpak people. In the group of zoonimic euphemisms totemistic attitudes of the people are inherited and have reached the limits by the present time.

Key words: zoonim, concept, comparison, phraseology, linguoculture, totemism, taboo, euphemism, proverb, religious trust, linguocultural analysis.

«Концепт» термини ең биринши мәрте С.Н. Аскольдовтың 1928-жылда жазылған «Концепт хэм сөз» мақаласында берилген. Сондай-ақ XX әсирдің басында қоршаған орталық кубылыстарын тил әлемінде сүүретлеу мәселелерин изертлеуге байланысly пайда болды.

Концепт сөз бенен де, сөз дизбеклери менен де, фразеологиялық бирликлер арқалы да бериле алады. Сөздің концепти оның мәнисине хэм ассоциативлик раўажланыўы арқалы анықланады. Тилде сақланған хабар когнитивли хэм прагматикалық мәниси бар элесентлерден турады. Концептлик изертлеу этностың лексикасы менен фразеологиясында сақланған элемнің миллий-мәдений картинасын ашыўға мүмкиншилик береди. Хәр бир этнос қоршаған элемди өзінше танийды, яғный өзиниң элеминиң тиллик картинасын жасайды. «Концепт дегенимиз- этномәдений санада сақланған, белгили бир миллеттиң әўладтан-әўладқа берилетуғын, ықшам, терең түсиникти беретугын шынлық болмыс»[1:15].

Бөри/қасқыр- дүз хайўаны. Усы зоонимлер менен келетуғын нақыл-мақаллар, фразеологизмлер тилимизде көплеп ушырасады. Себеби, бул бириншиден, қарақалпақ халқы да үлкен түркий халықлардың бири сыпатында шарўашылық пенен, көшип-қоныў, шарўаға қолайлы жер, өрис излеў, отлақлы жер таңлаў, жазлаў-шарўа маллары ушын жаз мәўсиминде сол өристе қалыў), қыслаў-(шарўа малларына қолайлы жерде қыс мәўсимин өткериў), бөрилердің –шарўаның барқулла жаўы болып келиўи хәрекетлерин турмыс тәризин аңлатса, екиншиден, географиялық жайласыўы, климат, дүз хайўанларына қолайлылығы, үлкемизде усы хайўанлардың жасаў бейимлиги усы тийкардағы зоонимлердің лингвокультурологиялық сыпатқа ийе екенлигинен дерек береди. Әсиресе, түркий халықларда хайўанлардың қайсысын жеўге болады (хадал) яки жеў қадаған етилген (мәкириў), қайсылары кийели яғный атыўға, өлтириўге, аўлаўға болмайтуғынлығы тиккелей усы халықлардың диний исенимлери, көзқараслары, уғымлары менен байланысly. Сонлықтан да илимий изертлеўлерде де «түркий

тиллес халықлардың хайўанатлар дүньясын үйрениўдің изи тотемизмлик инанымларға қатнаслы» деген пикирди айтады.[2:37].

Йылмаз Буюккутлы арнаўлы мақаласында: рус хэм түрк тиллериндеги зоонимлердің турақласқан қурылысын салыстырып, қасқырға байланысly фразеологиялық бирликлердің (аналогларын) уқаслығын эквивалентли, эквивалентсиз түрлерин «қасқырдай ғәзепли», «қасқырдай аш», «қасқырдай сырлы» т.б. мысалларда көбинесе қасқыр менен байланысly бирликлердің унамлы коннотация аңлататуғынлығын айтады.[3].

Болатхан Сарбалов түркий жазба естеликлеринде «**көк бөри**» мотиви хаққында төмендегише илимий жуўмақларды береди: «**көк бөри**- түркий халықлардың ең дәслепки ата-бабасы, түрк тайпаларының символы, генеологиялық миф, тотемлер, ел арасындағы кең ырым хэм дәстүрлер, эпос хэм шежирелерди таллаў барысында көк бөри- кийели жәниўарлардың қатарынан жоқары тәңирлик күдирет уғымына шекем көтерилген» [4].

Хаританов Михаил Александрович тарийхый мәденияттаныўлық изертлеўинде бөри-бул Орайлық Азия халықларының арасында раўажланыў эволюциясының, ер адамның тымсалы екенлигин, мәнилик аңлатыўларының бар екенлигин илимий дәллиллейди.[5].

Қарақалпақ халқының миллий мәдений турмысында қасқыр/бөри менен қатнаслы көплеген инаным, ырымлардың бар екенлигин атап өтиўге болады. Мысалы: жас баланың бесигине яки үйде төрге, баланың бас кийимине қасқыр тисин хэм қасқырдың сыртқы терисинен (жалынан) аз ғана илдирип қойыў- бул хәлсиз, нәренжан болған баланы түрли сыртқы тәсирлерден қорғайды, тил-көзден сақлайды хэм баланың тез күшке толып қатарға қосылып кетиўине тилеклес болып турады деген исенимлерди аңлатады.

Қарақалпақ халқында жеке сийрек жағдайда нәресте тиси менен я басында желке, төбе шашы (қасқыр жалы сыяқлы) өсик, өзгеше болып туўылса, келешекте батыр болатуғынлығынан дерек деп есаплап, яки мәрт, қайтпас, бахадыр жигит болып ер жетсин деген

тилекте Бөрибай, Бөрибек исимлерин қойса, ал ерте дәуірлердің естелигі «Алпамыс» дәстанында «Байбөри», Қоблан дәстанында «Куртқа» (гурт-түрк тилинде) «қасқыр» т.б. исимлерди ушыратамыз. Халықтың диний исенимлеринде шаруашылықта қасқырдың атын айтса, ол шаруаға топылады, келеди деген қәуетер менен оның улып, сес шығарыуына қарай атын тиккелей айтпай «улыма» деп атауы, яки улыма атын тилге алмауы бул табулық сыпатқа ийе.

Тилимизде бөри/қасқыр зооними қолланылған турақласқан теңеулер, фразеологизмлер, нақыл-мақаллар көплеге ушырасады.

Гүрт минез - яғный қасқыр минез теңеуінде адамның оғада тик, өжет, сөзинен де, исинен де қайтпайтуғын хәм кирисиушен емес, сырлы минезли адам мәниси бар.

Гүрт-парсы тилинде «қасқыр/бөри» мәнисин аңлатады [6.148-6].

Сондай-ақ, ауызеки сөйлеу тилинде қасқыр сөзи табулық сыпатқа да ийе.

Ақлығың қасқыр ма я түлки болды ма?

-Қасқыр[7]. Бунда қасқыр дегенде ер бала, ул перзент, ал түлки дегенде қыз бала түсиниледи. Бунда туылған перзенттиң жынысын қыпсалап, жасырып айтыу арқалы, оны сук, жат нәзерден, адамлардың таңланыуынан сақланыу халықлық ырымы байқалады.

Ал, адамның сыртқы көринислерге, көбинесе, тислери тәртипсиз өскен хәм аузынан ағарып көринип туратуғын адамларды сүүретлеуде **«тиси қасқырдың тисиндей ақшыйыу»** теңеуи де жумсалады.

Бөриниң аузы жесе де қан, жемесе де қан-бул нақыл егер бир адам баркулла адамлар ядында жағымсыз хәрекетлери менен орнығып қалып қойса, ол сол хәрекетти ислемесе де басқалардың оннан гүманланыуы. Бул унамсыз нақылда сол адамға қатнаслы унамсыз эмоцияны пайда етеди.

Өзбек тил –билиминде: «Бөриниң аузын қарысқыр (қарысып қалатуғын) болады». Сонлықтан оны қасқыр деп атайды хәм бәрха аузын ашып, қызыл тилин сақаңлатып жүргенлиги ушын аузы реңинде (қызыл) көринеди.-Бул мақалдың туұра мәниси.[8.76].

Үйирли қойдан қасқыр да қорқады-нақыл қарақалпақ халқының шаруашылық турмысынан пайда болған. Бул арқалы қой, ешки-қасқырдың азығы, улыма қасқыр-шаруа малларының жауы. Эвфемикасында ауызбиршиликли, татыу, көпшилик ағайинли шаңарақлардан басым өткеріушилердин айбынатуғынлығы айтылған.[9.45].

Бөрини көк болғаны ушын урмайды, қойды жегени ушын урады.-варианты нақылда бөриниң реңи ҳақкында да сөз етиледі. Тәбиятта көбинесе бөри көк, ақшыл, сур реңлерде болып келеди. Сонлықтан да халқымызда көк жал қасқыр, сур қасқыр, ашыуланып, қатты гәзеппенип турған адамның түрине байланыслы **«қасқырдай сурланыу»** фразеологизми қолланылады.

Бөри баркулла шаруа малларына топылып, шопанларға зыян келтирип келген. Бундай жағдайда шопанлардың қолына түскен қасқыр өлтирилген яки урып-сабап азар жеткерилген. Айырым жағдайларда урлық қылған, адамларға басқа да жаман нийетлери менен зыян келтирген адамлар өз жазасын алған уақтында, жаза бийкарға берилип атырмағанын өз айыбына ылайық жаза берилип атырғанлығын тастыйықлап аңлатыу ушын қолланылады.

Бир бөри олжа тапса, он бөрини шақырады-ал өзбек тилинде **«бир бөри олжа тапса, он бөри таяр болады»** варианты да болып, оның туұра мәнисин: бөриниң әдети – қандай да олжа тауса, шериклерин шақырыу ушын улый баслайды хәм хәпзаматта әлле қайдағы бөрилер де усы жерде пайда болып қойларға(улыма олжаға) биргелесип хұжим етеди.(9.41-бет).

Бир қатар адамлар өз этирапына пикирлери, көзқараслары, дүнъятанымы бирдей я жақын адамларды топлайды. Бул көбинесе тилимизде жынаятқа мейил, биргелесип ойсызлық, иплас ислерди әмелге асыратуғын адамлардың хәрекетине қатнаслы айтылады.

Бөри қанша қартайса да, бир қойлық халы бар-нақылда туұра мәниде бөриниң қартайса да, күштен кетсе де жыртқышлығы, қанхорлық оның қанына питкен әдети екенлиги айтылса, ауыспалы мәнисте жасы үлкейген, қартайған адамларға қолынан хеш нәрсе келмеуи, күшсиз имканиятсыз деп менменлик пенен қатнаста болмау кереклиги, олардың

турмыслық тәжіриьбеси, көп ғана жағдайлардың шешимине жол көрсететугын ақыл-ойы, күши бар екенлигин уқтырыў мәнисинде қолланылады.

Қасқырдың ойлағаны жаманлық, қойдың ойлағаны аманлық- шарўа халық ертеден-ақ қасқырдың улыўын, усы жағымсыз даўыс пенен топар болып малға топылыў ушын биргелесиўи кеўилсизликти пайда ететугын жағдай есапланса, ал қойды тойларға, жақсы нийетлерге, ул-кызы, ақлықлары менен байланыслы қуўанышлы күнлерге сойыў, елге ас бериў, мийман күтиў мақсетлеринде күтип баққан қойды берекет шақырыўшы, үйдин тынышлығын, жақсы күнлерин, шаңарақ ағзаларының аманшылығын тилеп турыўшы жәниўар деп есаптаған. Көбинесе, диний мәресимлерде, мүше жасларында, нәресте ушын берилетугын шашыўларда, қудайдың жолына ислеитугын «аманлық садақа», «қалыс садақа», «ата-бабаның жолына куран шықпа садақа, «жан салыў» (қойымшылық басында мархумлардың әрўақларына, ушын қудай жолына берилетугын садақа түри) т.б. миллий дәстүрлерге қатнаслы мереке-зыяпатларда да көбинесе қой сойылған.

Себеби, қой ерте дәўирлерден-ақ мусылман халықларында «алланың инамы», «бейиштен шыққан», сыяқлы беккем, көп әсирлик исеним, хүрмет көзқарасы да қойды – аманшылық белгиси сыпатында қараўына тийкар болады.

Ал, бул ҳаққында Абу Райхан Беруний мийнетлеринде: -«...тоғызыншы күн қудай Ибраҳимды өзине дослыққа таңлаған. Бул күн «әпиў етиў күни» деп аталады. Оныншы күни қурбанлық күни жанлық (қой) сойыў күни, себеби бул күни қурбанлық баўызланады» деп көрсетиледи.[10.11].

Әдил заман болса, бөри менен қозы бирге суў ишеди.- Туўра мәнисте бөри ҳәм қозы ҳәм бир-бирине жақын турып, биргеликте суў ишиўи мүмкин емес. Себеби, қозы ҳәлсиз, күшсиз, ал барқулла бөриниң жемтиги болып келген. Аўыспалы мәнисте егер қай жерде ҳақыйқатлық болса күшлилер, ҳәмелдарлар(бөри) ҳәм қозы(имканиятсызлар, пухара халық) теңлеседи. Адамлардың бир-бирине ҳәлсизлер, жәрдемге мүтәжлер, күшсизлерге инсаплы көзқараста болыў, менменлик пенен қарамаў кереклигин уқтырады.

«Бөри жоқ деме, бөрк астында, жаў жоқ деме жер астында»- халқымыз ерте ўақытлардағы шарўашылықта бөриниң тосаттан малларға топылыўы, жаўгершилик, сыртқы душпанлардың топылыслыры арқалы зыян көрген. Бөриге де, сырттан келген жаўға да бәрқулла сақлық, сергеглик пенен қараў, арқайыншылыққа берилмеў кереклиги айтылған.

Бөлингенди бөри жер- шарўа малларын бөлинип, өз алдына отлап кеткен мал бөриге жемтик болатуғынлығы белгили, ол аўыспалы мәнисте жасы үлкенге қулақ аспайтуғын, ақыл-насиятты уқпайтуғын, өз еркине, бийдәўлет жүрген адам кеўилсиз жағдайға дус келиўи, ҳәр қандай исте татыўлық, аўызбиршилик, көпшилик пенен бирге болыў нәзерде тутылған.

Бөрини айтсаң қулағы көринеди- әзелден халықтың санасында жаман нәрсениң атын тилге алыўды, кеўилсиз жағдайларды келтирип шығарады, жаманлықтың белгиси деп түсинилген. Айырым сөзлер табулық сыпатқа ийе болған. Олардан бири бөри сөзи болып, ол тилге алынса, аты сөз арасында айтылса шарўаға бөри келип, малларды набыт етеди деп түсинилген.

Сонлықтан, түри шубар болғанлықтан жыланды да өз аты менен атамай, шубар-жупар [10] деп, қасқырдың аты да тилге алынса, жаманлықтың белгиси деп есаптаған. Бул нақыл егер бир адам ҳаққында сөз етилип атырған ўақытта, күтилмегенде сол адам келип қалғанда айтылады.

Аўыспалы мәниси адам жас ўақтында қанша ғайратлы, күшли болмасын, қартайғанда ҳәлсизленеди. Жасы үлкен адамларды өз перзентлери яки жасы киши әўлад хүрметлемеген, сыйламаған жағдайларда айтылады.

Бөри менен қузғын(ғарға) анда дос- бөри менен қузғын бир-бирине уқсамайтуғын хайўанлар. Бөри жыртқыш хайўан болса, қузғын-қуслар топары. Бөри олжасын өлтиргеннен соң тойғанынша жейди, ал бөриден аўысып қалғаны ғарға, қузғын сыяқлы қусларға жемтик болады. Бунда адамлардың арасында да ҳәр түрли нийеттеги, ҳәр түрли миллеттеги адамларды да, қандай да бир мәп бириктиретуғынлығы айтылған.

Бөри падаға топылғанда, ийтти байлап қоятуғын ўақыт емес-бөри падаға топылса,

әлбетте, үлкен зыян келтиреді. Бұндай ұақытта шопанның ийтті байлап қойыуы-ақмақшылық. Гейде адамлар бір мақсетте табысып мийнет етип атырса, қолынан ис келмейтуғын қәтержам адамның оған араласпай, қол көмегин тийдирмей, арқайыншылыққа берилюи, яки өз пайдасын ислеп кетип қалыуы-бул надурис екенлигин уқтырады.

Бөри боранда кутырады- боран бул қатты үргин сууық. Қар яки самал, дауыл аралас боранда шаруа маллары өз қорасын, шаңлағын тауып келе алмай дүзде адасады, бул аш жүрген бөрилер ушын оғада қолайлы болады. Ал, айырым адамлар өз мәпи, ғәрез нийети ушын басқалардың хәлсиз, күшсиз тәрепинен еркин пайдаланыуы, сондай пайыттан пайдаланып қалыуы сөз етилген.

Бөриниң арқасында түлки тойынады- шаруалардың тәжирийбесинде, бақлаулары бойынша қойға, малға түлки топылмайды, ал түлки бөрини хабардар қылады. Бөри болса олжасын өлтиреді, бұндай пайытта түлки де бөрилер менен бирге, бөриниң өлтирген олжасынан жеп, тойынып қалады. Бир қатар адамлар биреудиң арқасынан, оның мийнетиниң арқасында күн көриуи сол адамнан пайдаланыуы. Бұнда айырым адамлардың сумлық ойлап басқалардың табысынан пайдаланыуы.

Жуумақлап айтқанда

1. Бөри /қасқырға байланыслы эвфемизмлер түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де өнимли қолланылады.
2. Бөри/қасқыр концептиниң қолланылыуы қарақалпақ халкының узак әсирлерден берли шаряшылық пенен шуғылланып, булл жыртқыш хайуанның шаруашылықтың жауы, сонлықтан тилимизде усы жыртқыш хайуанға қойылған теңеулердиң турақласқан көриниске ийе болыуына тийкар болады.
3. Жабайы хайуанлардан қасқыр/бөри күдиретлилик, қайтпас ерлик сыяқлы логикалық концептлерден жағымлы

түрлерге ийе болыуы менен бирге арсызлық, жауызлық сыяқлы жағымсыз концептлерге ийе.

4. Бөри/қасқыр эвфемизми арқалы қарақалпақ тилинде көбинесе ер адамның минез кулқын көрсететуғын фразеологизмлер, теңеулер қәлиплескен.
5. Бөри /қасқырға қатнаслы эвфемизмлер қарақалпақ халкының диний инанымлары, тотемизмлик көзқараслары, табулық уғымлары менен тиккелей қатнаслы.

Әдебиятлар:

1. Ислам А. Улттық мәдениет контекстиндеги дүниениң тилдик сурети: Автореф.дисс.филол.ғ.д.-Алматы,2004-50б.
2. Текеева Л.К. Культ волка в традиционных представлениях тюркских народов Северного Кавказа // Вестник Пермского университета. Выпуск 3(20) 37-41 бетлер
3. Й.Буюккутлу Сопостовительный анализ русских и турецких устойчивых сравнительных оборотов с зоонимами.
4. Сарбасов Б. Түркі ескерткіштеріндегі бөрі бейнесі // kultur Evreni-Universe Kulture-Mир культуры //год 2016,124-143 бетлер
5. Хаританов М.А. Образ волка в социокультурной традиции народов центральной Азии. Автореф. дисс.на соиск.уч-степ.канд.иностранных язык. Улан-Удэ, 2000. 20 б.
6. Ўзбек тилида арабча ва форсча сўзлар лугати.-Тошкент Ўкутивчи, 1996,-148-бет.
7. Автордың дала жазыуларынан 2018-жыл, март-апрел, №1 дәптер.
8. Шомахсудов Ш, Шорахмедов Ш. Хикматнома,1990,76-бет
9. Қарақалпақ фольклоры. IV том. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1978.
- 10.Абу Райхан Беруний «Қадимги халқлардан қолған едгорликлар» асаридан.(А.Расулов аудармасы) // «Тамаддун нури» журналы.2019-йил, 4-сон, 8-11 бетлер.